

## «Μέση ὁδός» καὶ Διονύσιος Ἀλικαρνασσεύς

Σχόλιο σὲ μιὰ αὐτοκριτικὴ τοῦ Κοραῆ  
γιὰ τὴ γλωσσικὴ του θεωρία

Τὸν Μάιο τοῦ 1810, καὶ ἐνῶ ἡ δημόσια διαμάχη ποῦ εἶχε ξεσπάσει στὴ Βιέννη ἀνάμεσα στὸν Νεόφυτο Δούκα καὶ τὸν ἠπειρώτη ἔμπορο Ἀλέξανδρο Βασιλείου, τὸν πιστὸ φίλο καὶ συνεργάτη τοῦ Κοραῆ, γιὰ τὶς θέσεις τοῦ τελευταίου στὸ γλωσσικὸ δὲν εἶχε κοπάσει ἀκόμα,<sup>1</sup> ὁ ἐκδότης τοῦ Ἡλιοδώρου, τοῦ Προδρόμου τῆς Ἑλληνικῆς Βιβλιοθήκης, τοῦ Ἰσοκράτη καὶ τοῦ Πλουτάρχου, κεντρικὸ πρόσωπο τῆς ἔριδας, ἀλλὰ, φανερὰ τουλάχιστο, ἀμέτοχος παρατηρητῆς τῶν διαδραματιζομένων,<sup>2</sup> δεχόταν στὸ ἡσυχαστήριο τοῦ Παρισιοῦ τὸν ἀντίτυπο τῶν ἀντιδράσεων ἀπ' ὅλον αὐτὸ τὸν φιλολογικὸ θόρυβο χάρις στὶς πληροφορίες ποῦ φρόντιζε νὰ τοῦ μεταβιβάξει ὁ Βασιλείου. Ἔτσι ἀπὸ τὸ τελευταῖο του γράμμα μάθαινε ὅτι τὸ συγγενικὸ περιβάλλον τοῦ Ἀλέξανδρου καὶ συγκεκριμένα ὁ ἀδελφός του Πασχάλης Βασιλείου, ἔμπορος στὴν Κωνσταντινούπολη μὲ λόγια ἐπίσης ἐνδιαφέροντα, δὲν συμμεριζόταν τὴν πρόταση τῆς «μέσης ὁδοῦ» δικαιώνοντας τὴν ἀρχαϊστικὴ ἄποψη γιὰ τὴ γλώσσα ποῦ ὑπερασπιζόταν ὁ πολυγράφος κληρικὸς τῆς Βιέννης.<sup>3</sup> Τέτοιου εἶδους ἀντιδράσεις, ἀπὸ ὅπου δῆποτε καὶ ἂν προέρχονταν, δὲν ἄφηναν ἀδιάφορο τὸν Κοραῆ.

Ἡ ὑπόθεση τὴν ὁποία εἶχε ὑποστηρίξει μέχρι τότε θεωρητικὰ καὶ

1. Γιὰ τὴ διένεξη αὐτὴ καὶ τὶς δημοσιεύσεις ποῦ προκάλεσε βλ. Αἰκατερίνη Κουμαριανοῦ, «Ὁ Ἰσοκράτης», Ἔργα εἰς Ἀδαμάντιον Κοραῆν, Ἀθήνα 1965, σ. 193 κ.έ., Στέφ. Μπέττης, «Συμβολὴ στὴ μελέτη τοῦ Ἡπειρωτικοῦ Διαφωτισμοῦ. VI. Δούκας καὶ Κοραῆς (Ἐριδες καὶ διαφορὲς τῶν δύο κορυφαίων τοῦ Διαφωτισμοῦ)», Ἡπειρωτικὴ Ἔστια, 19 (1970), 40 κ.έ., 140 κ.έ., τοῦ ἴδιου, «Συμβολὴ στὴ μελέτη τοῦ Ἡπειρωτικοῦ Διαφωτισμοῦ. Ἀλέξανδρος Βασιλείου ὁ ἀφοσιωμένος φίλος καὶ συναθλητὴς τοῦ Κοραῆ, 1760-1818», ὁ.π., 22 (1973), 461 κ.έ.

2. Στὴν πραγματικότητα ἦταν σύμβουλος τοῦ Βασιλείου πρὶν καὶ μετὰ ἀπὸ κάθε κίνησή του ποῦ ἀφοροῦσε τὴ δημοσίευση τῶν κειμένων τῆς διαμάχης.

3. Ἀδ. Κοραῆς, Ἀλληλογραφία, ἐκδ. ΟΜΕΔ, τ. Γ', Ἀθήνα 1979, σ. 28. Πβ. σ. 43, 56. Στὴν Κωνσταντινούπολη ἦταν ἐγκατεστημένος καὶ ὁ τρίτος ἔμπορος ἀδελφός τους Μιχαήλ, ποῦ εἶχε ἐπίσης σχέσεις μὲ τὸν Κοραῆ καὶ ποῦ, ὅπως φαίνεται, δὲν ὑπολειπόταν σὲ λογισμένη ἀπὸ τοὺς δύο ἄλλους.

πρακτικά στά Προλεγόμενα τῶν ἐκδόσεών του, ἀρχίζοντας ἀπὸ τὸν Ἡλιόδωρο (1804), δὲν ἦταν βέβαια μιὰ ὑψημὴ σύλληψη ποὺ τὴν υἰοθέτησε ἀβασάνιστα. Εἶχε πίσω της κυοφορία δεκάδων ἐτῶν. Ἄς σταθοῦμε γιὰ λίγο στὰ χρονικὰ στάδια τῆς διαμόρφωσής της γιὰ ὅσα φυσικὰ ἀπ' αὐτὰ διαθέτουμε μαρτυρίες.

Ἦδη στὰ 1786 ὁ Κοραῆς, μιλώντας ἀπὸ τὸ Montpellier γιὰ τὰ χρόνια τῆς παραμονῆς του στὴν Ὀλλανδία (1772-1778), ἀναγνώριζε ὅτι στὸ διάστημα ἐκεῖνο ξαναανακάλυψε τὴν ἀρχαιότητα μαθαίνοντας νὰ χρησιμοποιοῦ μεθόδους σπουδῆς τῶν κλασικῶν ἄγνωστες ὡς τότε στὸν ἴδιο, χάρις στὶς ὁποῖες δὲν μνήθηκε μόνο στὴν ἐπιστήμη τῆς ἐρμηνευτικῆς καὶ κριτικῆς τῶν κειμένων ἀλλὰ καὶ ὁδηγήθηκε στὴ διόρθωση τῆς μητρικῆς του γλώσσας «ἐκ μόνης τῆς ἀναλογίας τὴν ὁποῖαν ἔχει πρὸς τὴν αὐτῆς μητέρα, τὴν παλαιάν».<sup>4</sup> Τὰ σπέρματα τέτοιων διορθωτικῶν δοκιμῶν βρίσκονται κιόλας στὸ περίφημο γράμμα τοῦ 1774 πρὸς τοὺς ἐμπορικοὺς του συνεταιροὺς, ὅπου τὸ φυσικὸ καὶ αὐθόρμητο τῆς ἐκφρασης τοῦ εἰκοσεξάχρονου ἐμπόρου ἐγκλωβίζεται συχνὰ σὲ λογιότερες λεκτικὲς ἰδιοτροπίες.<sup>5</sup> Στὰ 1778, γράφοντας πάλι ἀπὸ τὸ Montpellier στὸν Πρωτοψάλτη Σμύρνης καὶ ἀναφερόμενος στὴν προσπάθεια μόρφωσης ἐνὸς γλωσσικοῦ συστήματος, ὑποδείκνυε τοὺς κύριους περιορισμοὺς ἐπικαλούμενος δύο ἀκόμη ἔννοιες, ἐκτὸς τῆς ἀναλογίας, τίς ὁποῖες δανειζόταν ἀπὸ τὴ διδασκαλία τόσο τῶν ἀρχαίων ὅσο καὶ τῶν νεώτερων γραμματικῶν: συνήθεια, σαφήνεια. «Ἐπιθυμητὸν ἦτον βέβαια νὰ κανονίσωμεν τὴν κοινὴν ἡμῶν διάλεκτον ἀπαραλλάκτως κατὰ τοὺς κανόνας τῆς ἑλληνικῆς [ἐνν. τῆς ἀρχαίας], ἀλλ' ἐπειδὴ αὐτὸ εἶναι ἀδύνατον, πρέπει λοιπὸν τόσον νὰ προσεγγίζωμεν εἰς αὐτήν, ὅσον συγχωρεῖ τὸ ἔθος καὶ τὸ ἔθος δὲν συγχωρεῖ πάρεξ ὅσα δὲν μακρύνονται πολλὸν τῆς κοινῆς ἀκοῆς καὶ τῆς σαφηνείας».<sup>6</sup> Στὰ πρῶτα χρόνια τοῦ Παρισιοῦ, ἀπὸ τὸ 1788 ὡς τὸ τέλος τοῦ 18ου αἰώνα, ἔχοντας συστηματοποιήσει πιὰ τοὺς φιλολογικοὺς του στόχους καὶ ἐνασχολήσεις, θὰ ἀναγάγει τὴν προσέγγιση τῆς νέας πρὸς τὴν ἀρχαία, ἢ, γιὰ νὰ χρησιμοποιοῦ τὸν ὄρο ποὺ προτιμοῦσε ὁ ἴδιος, τὴν παράθεση τῶν δύο μορφῶν τῆς γλώσσας σὲ μεθοδολογικὸ ἐργαλεῖο γιὰ τὴν ἐρμηνευτικὴ κατανόηση

4. Ἀλληλογραφία, τ. Α', Ἀθήνα 1964, σ. 65.

5. Ὁ.π., τ. Α', σ. 3-14 καὶ τ. Γ', Ἀθήνα 1984, σ. 364-65, Φίλιππος Ἡλιού, Σταμάτης Πέτρου, Γράμματα ἀπὸ τὸ Ἀμστερνταμ, Ἀθήνα, «Ἐρμῆς», 1976, σ. 59-71 καὶ ν' κ.ἑ. Γ. Α. Χριστοδούλου, Σύμμικτα κριτικά, Ἀθήνα 1986, σ. 336-346 (ἡ φιλολογικὴ παράδοση τοῦ γράμματος, κριτικὲς διορθώσεις μὲ βάση τὸ πρωτόγραφο τοῦ Κοραῆ κλπ.).

6. Ἀλληλογραφία, τ. Α', σ. 94-95. Πβ. Κ. Θ. Δημαρᾶς, «Ὁ Κοραῆς καὶ ἡ γλώσσα. Ἡ θεωρία», Διήμερο Κοραῆ, Ἀθήνα, ΚΝΕ/ΕΠΕ, 1984, σ. 21-23.

τῶν ἀρχαίων κειμένων ὅσο καὶ παράλληλα σὲ ὀρθολογισμένη δυνατότητα διόρθωσης καὶ πλουτισμοῦ τῆς κοινῆς.<sup>7</sup> Ἐξάλλου τὴν ἴδια αὐτὴ περίοδο θὰ προχωρήσει μὲ ἀποφασιστικότερα βήματα: ὁ ἀ ἐπιχειρήσει νὰ διαμύσει κανονιστικὰ τὴ γλωσσικὴ ὕλη ποῦ εἶχε ἀποθησαυρίσει ἀπὸ τὴ μελέτη τῆς γραπτῆς νεοελληνικῆς παράδοσης, πεζῆς καὶ ἔμμετρης (δημόδια μεσαιωνικὰ κείμενα, κρητικὴ λογοτεχνία, πεζογραφία καὶ θρησκευτικὴ ρητορεία τοῦ 18ου αἰώνα, λεξικά καὶ γραμματικὲς τῆς κοινῆς, τῆς *linguae vulgare*) συντάσσοντας τελικὰ, γύρω στὶς ἀρχὲς τοῦ 19ου αἰώνα, μιὰ «Γραμματικὴ τῆς Γραικικῆς», ὅπου στὴν οὐσία δοκιμαζόταν ἡ ἐφαρμογὴ καὶ ἐγκυρότητα τοῦ δικοῦ του συστήματος καὶ ὅπου οἱ πολυτυπίες τῶν γραμματικῶν φαινομένων ὑπόκεινταν συνεχῶς στὸ αἴτημα τῆς διόρθωσης.<sup>8</sup> Τὸ ἐγχείρημα παρέμεινε ἡμιτελὲς ἴσως ἐξαιτίας διαφόρων ἀναστολῶν, ὑποκειμενικῶν καὶ ἀντικειμενικῶν, ἴσως λόγω τῆς πρόταξης ἄλλων προτεραιοτήτων στὸ ἐκδοτικὸ του ἔργο.<sup>9</sup>

Ἐνας λόγιος, λοιπόν, ποῦ ἐπὶ μακρὰ σειρὰ ἐτῶν εἶχε μελετήσει καὶ ἐρευνήσει μὲ φιλολογικὰ καὶ ἐπιστημονικὰ ἐφόδια τὴ φύση, τὴν τυπολογία καὶ τὴ λειτουργία καθὼς καὶ τὴν ἱστορικὴ εξέλιξη τῆς νεοελληνικῆς καὶ ποῦ παράλληλα, ὅπως γνωρίζουμε, φρόντιζε νὰ ἐνημερώνεται γιὰ τὰ θεωρητικὰ ζητήματα τῆς γλώσσας ἀπὸ τὶς ἀναλύσεις τῶν γάλλων διαφωτιστῶν,<sup>10</sup> ἦταν ὁ κατεξοχὴν ἀρμόδιος νὰ διατυπώνει δημόσια τὰ πορίσματα τῶν ἐρευνῶν του καὶ νὰ προβαίνει ἀπὸ τὴ θέση τοῦ ἐιδικοῦ σὲ γενικότερες ὑποδείξεις γιὰ τὸ χρηστικὸ σύστημά της. Ὡστόσο ὁ ἴδιος ὁ Κοραῆς, μὲ νοοτροπία ἀληθινοῦ ἐρευνητῆ,<sup>11</sup> δὲν φαίνεται νὰ διακατεχόταν ἀπὸ ἀπόλυτη βεβαιότητα γιὰ τὴ στερεότητα τῆς θεωρητικῆς κατασκευῆς του. Οἱ ἐκμυστηρεύσεις του στὰ γράμματά του μετὰ τὴν ἐξαγγελία τῆς γλωσσικῆς

7. Ἐμμ. Ν. Φραγκίσκος, «Πρώιμα σχεδιάσματα τοῦ Κοραῆ γιὰ μιὰ Ἰταλικὴ τῆς Γραικικῆς», *Διήμερο Κοραῆ*, ἔ.π., σ. 73. Πβ. Ἄδ. Κοραῆς, *Ἄτακτα*, τ. Δ', 1832, σ. ζ'.

8. Ὁ.π., σ. 74 κ.έ. Τὸ κείμενο τῆς Γραμματικῆς δημοσιεύεται ἀπὸ τὸν Ν. Δαμαλά στὸν 6ο τόμο τῶν *Μετὰ θάνατον εὐρεθέντων*, Ἀθήνα 1888, δεύτερο στὴ σειρὰ, σ. 1-112.

9. Ἐμμ. Ν. Φραγκίσκος, ἔ.π., σ. 79-82.

10. Vincenzo Rotolo, «Ἡ γλωσσικὴ θεωρία τοῦ Κοραῆ. Ἰδεολογικὲς ρίζες καὶ ψυχολογικὰ κίνητρα», *Διήμερο Κοραῆ*, ἔ.π., σ. 48-49. Πβ. *Ἀλληλογραφία*, τ. Β', Ἀθήνα 1966, σ. 372, τ. Γ', σ. 57.

11. Γιὰ τὶς προϋποθέσεις ποῦ συγκέντρωνε ὁ Κοραῆς, ὥστε νὰ μᾶς ἐπιτρέπεται νὰ τοῦ ἀποδώσουμε τὸν τίτλο τοῦ πρώτου νεοελληνα ἐρευνητῆ, παρουσίασα ἀνακοίνωση στὸ Διεθνὲς συνέδριο «Ὁ Νεοελληνικὸς Διαφωτισμός: οἱ εὐρωπαϊκὲς ἰδέες καὶ ὁ ἀναγεννώμενος Ἕλληνισμός», Βόλος, Μάιος 1993, μὲ θέμα «Ἡ ἔρευνα ὡς ὄρος καὶ ἐπιστημονικὴ ἔννοια στὸν Ἄδ. Κοραῆ».

του θεωρίας και, τὸ σπουδαιότερο, ἡ δημόσια ὁμολογία τῶν ἀμφιβολιῶν του λίγο ἀργότερα, φανέρωναν τοὺς προβληματισμοὺς ποὺ τὸν ἀπασχολοῦσαν καὶ ποὺ στάθηκαν, ὅπως φαίνεται, ὁ κυριότερος ἀνασχητικὸς παράγοντας στὸ νὰ ὑποστηρίξει τὴ θεωρία του μ' ἕναν γραμματικὸ ὁδηγὸ. Χρήσιμο εἶναι νὰ θυμηθοῦμε μερικὲς ἀπὸ τὶς ἐκ βαθέων αὐτῆς ἐξομολογήσεις.

Ἰανουάριος 1804: «Σὲ βεβαιῶ, φίλε, ὅτι εἶναι πολλοὶ χρόνοι ἀφ' οὗ ἤρχθησα νὰ μελετῶ τὴν γλῶσσαν καὶ εἶμαι ἔτι τόσον ἄτιμος, ὥστε εἰς πολλότατα πράγματα δὲν ἐξεύρω τί νὰ συλλογισθῶ, μήτε τί νὰ εἰπῶ. Ἐπειτα μὲ λέγεις *φκιάσε γραμματικὴν*».<sup>12</sup>

Ἰούλιος 1805: «Ἦσο βέβαιος ὅτι δὲν εἶμαι τόσον ἀνόητος ὥστε νὰ φαντασθῶ νομοθέτης τῆς γλώσσης· ἀλλὰ κάμνω ὅμως τοῦτον τὸν στοχασμὸν, ὅστις μὲ φαίνεται ἀποδεικτικὸς: Ἐὰν ἐγώ, ὅστις ἕκαστα σκέψην ὀλίγην εἰς τὰ περὶ τῆς γλώσσης, λανθάνωμαι (καὶ λανθάνομαι ἀναμφιβόλως εἰς πολλὰ καὶ ἀπορῶ ἀκόμη εἰς περισσότερα) πόσω μᾶλλον κινδυνεύουν νὰ πλανηθῶσιν ὅσοι μήτε καθ' ὑπνοὺς δὲν ἐφαντάσθησαν, μήθ' ὅτι εἶναι δεκτικὴ διορθώσεως ἢ γλῶσσα, μήτε πῶς πρέπει νὰ διορθωθῇ. Ἐὰν αὐτοὶ ἢ δὲν πλανῶνται ἢ πλανῶνται ὀλιγώτερον παρ' ἐμέ, οὐαὶ εἰς ἐμέ».<sup>13</sup>

1811, Προλεγόμενα τοῦ τρίτου μέρους τοῦ Πλουτάρχου: «Ἄλλ' ἡ κρίσις μου δὲν εἶναι νόμος. Ἄς τὴν ἀκολουθῇ ὅστις τὴν νομίζει ὀρθήν» ἄς τὴν ἀποβάλλῃ ὅτινα δὲν ἀρέσκει. Τόσον ὀλιγώτερον θέλει μὲ κακοφανῆν ἢ ἀποβολή, ὅσον μὴδ' αὐτὸς ἐγώ (καὶ τὸ ὁμολογῶ χωρὶς ὑπόκρισιν μετριωφροσύνης) ἐξεύρω τίνα τύπον ἢ μορφήν μέλλει νὰ λάβῃ ἡ γλῶσσα».<sup>14</sup>

Τὸν Μάιο τοῦ 1810, γιὰ νὰ ξαναγυρίσουμε στὴ χρονιὰ ἀπ' ὅπου ξεκινήσαμε, ὁ Κοραῆς ἀπαντώντας στὶς παρατηρήσεις τοῦ Πασγάλη Βασιλείου γιὰ τὴν ἐν ἐξελίξει γλωσσικὴ διαμάχη, μὲ τὶς ὁποῖες ὁ δευτέρος ὑποστήριζε τὸν ἀρχαϊσμὸ τοῦ Δούκα, προέβαινε σὲ νέα αυτοκριτικὴ. Ξαναδιατύπωνε τὸν σκεπτικισμὸ του γιὰ τὴν ὀρθότητα τῆς θεωρίας του καὶ, μπροστὰ στὸ ἐνδεχόμενο τοῦ λάθους, κατέληγε αὐθόρμητα σὲ μιὰ ἀπόφανση μὲ τὴν ὁποία ἀναγνώριζε πλήρως τὰ δικαιώματα τῆς λαϊκῆς γλώσσας, ἀπόφανση λίγο χρησιμοπονημένη στὴ φιλολογία τοῦ γλωσσικοῦ ζη-

12. Ἰλληλογραφία, τ. Β', σ. 202.

13. Ὁ.π., σ. 276. Γιὰ «συγχύσεις» καὶ «ἀνωμαλίες» ποὺ ἀπαντοῦν συχνὰ στοὺς *Ἀποσχεδῖους στοχασμοὺς* μιλάει στὸ τέλος τῆς ζωῆς του, βλ. Ἰατακτα, τ. Δ', Παρίσι 1832, σ. ι'.

14. Στὴν ἐκδοσὴ τοῦ 1811, σ. ζγ'-ζδ', σημ. 2, στὴ *Συλλογὴ τῶν... Προλεγόμενων*, Παρίσι 1833 [= *Προλεγόμενα* στοὺς ἀρχαίους Ἰλληνοσ συγγραφεῖς, τ. Α', φωτομηχανικὴ ἀνάτυπωση ΜΙΕΤ, Ἀθήνα 1984], σ. 464. Πβ. ἐπιστ. 15.12.1811, Ἰλληλογραφία, τ. Γ', σ. 162.

τήματος.<sup>15</sup> «Βεβαίωσε τον —τόν ἀδελφό σου, ἔγραφε στὸν Ἀλέξανδρο Βασιλείου— ὅτι μ' ὄλον ὅτι ἐδαπάνησα μέρος τι τῆς ζωῆς μου εἰς τῶν τοιούτων τὴν ἔρευνα, ὁμολογῶ (χωρὶς ὑπόκρισιν μετριοφροσύνης) ὅτι ὅσα εἶπα, λέγω καὶ θέλω εἰπεῖν εἰς τὸ ἐξῆς, εἶναι καὶ εἰς ἐμὲ αὐτὸν ἀβέβαια. Ἐνδέχεται νὰ ἦναι καλὰ, ἐνδέχεται νὰ ἦναι καὶ ἐσφαλμένα. Ἄλλ' ἐὰν κατὰ δυστυχίαν ἦναι ἐσφαλμένα [...] φρονιμωτέραν ἄλλην συμβουλήν εἰς τὸ ἔθνος νὰ δώσῃ τις δὲν ἔχει παρὰ τὴν συμβουλήν τοῦ χυδαῖσμοῦ, ἦγουν “νὰ γράφῃ καθὼς μιλεῖ, καὶ νὰ μὴ γυρεῖ νὰ σίσῃ τὴν γλῶσσαν ὅπου ἔλαβεν ἀπὸ τοὺς γονιούς του” ἐπειδὴ αὕτη εἶναι κἄν γλῶσσα τοῦ περισσοτέρου μέρους τοῦ ἔθνους...».<sup>16</sup>

Ἄφῃσα ἐξεπίτηδες, χωρὶς νὰ τὴ συμπεριλάβω στὴν ἐκφώνηση τοῦ παραθέματος (ἀποτελεῖ ἄλλωστε αὐτὸ κανόνα στὶς κατὰ καιροὺς ἀναδημοσιεύσεις του), μιὰ παρενθετικὴ φράση τοῦ Κοραῖ πού, ἀπ' ὅσο γνωρίζω, ἔχει μείνει ὡς τώρα ἀσχολίαστη καὶ εἶναι αὐτὴ ἀκριβῶς πού ἔδωσε τὸ ἀφετηριακὸ ἐρέθισμα τῆς σημερινῆς ἀνακοίνωσης. Μιλώντας γιὰ τὴν πιθανότητα νὰ εἶναι ἐσφαλμένη ἢ γλωσσικὴ πρότασή του, ἐπικαλοῦνταν ἕνα

15. Στὶς ἱστορίες π.χ. τοῦ γλωσσικοῦ ζητήματος (Γ. Κορδάτου, Α. Μέγα, Μιχ. Περίδη, Ν. Ἀνδριώτη, Α. Μυστακίδη (Μεσεμβρίου) κ.ἄ.) ἢ στὰ σχετικὰ μελετήματα γιὰ τὸ θέμα (Γ. Ψυχάρη, Γ. Χατζηδάκη, Μ. Τριανταφυλλίδη, Κ. Ἄμαντου, Ἄγ. Τσοπανάκη, Γ. Μπαμπινιώτη, κ.ἄ.) δὲν γίνεται καμιά ἀναφορά στὴν τόσο σημαντικὴ αὐτὴ δήλωση τοῦ Κοραῖ, χαρακτηριστικὴ τῆς προτεραιότητάς πού εἶχε στὴ συνειδησή του ἡ κοινὴ γλῶσσα. Τὴν καταχωρίζουν ὡστόσο ὀρισμένες ἱστορίες τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας (Ἄριστο Κεμπάνη, Κ. Θ. Δημαρᾶ), ὁ Α. Κεμπάνης στὴν *Ἱστορία τῆς νέας ἑλληνικῆς κριτικῆς*, Ἀθήνα 1935, σ. 26, καθὼς καὶ νεώτερα εἰδικὰ δημοσιεύματα γιὰ τὴ γλωσσικὴ θεωρία τοῦ Κοραῖ, ὅπως τὰ: *Vicenzo Rotolo, A. Korais e la questione della lingua in Grecia*, Palermo 1965, σ. 93, *Βηλαράς, Παλίδιας, Χριστόπουλος κ.ἄ. Ἡ δημοτικιστικὴ ἀντίθεση στὴν κοραϊκὴν ἰδέαν*. Εἰσαγωγή - Ἐπιμέλεια Ἐμμ. Ι. Μοσχονᾶς, Ἀθήνα 1981, σ. μ', Κ. Θ. Δημαρᾶς, α' Ὁ Κοραῖς καὶ ἡ γλῶσσα. Ἡ θεωρία, *Λίμνηρο Κοραῖ*, β.π., σ. 28. Πβ. τοῦ ἴδιου, *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς*, Ἀθήνα 1977, σ. 113.

16. *Ἀλληλογραφία*, τ. Γ', σ. 28. Πρὸς ἐνίσχυση τῆς ἀποψῆς τοῦ ὑπενθυμίζει, συνεχίζοντας, ὅτι ἡ γλῶσσα τοῦ ἔθνους ἦταν τὸ ὄργανο πού μεταχειρίζονταν οἱ δικτικοὶ ἱεραπόστολοι στὸν ἑλληνικὸ χῶρο γιὰ νὰ προσηλυτίζον στὸν παπισμὸ τοὺς ἀπαίδευτους. Ὁ γέροντας τοῦ Παρισιῦ εἶχε ἀσφαλῶς τὸ λόγο του γιὰ νὰ ἐπικλιθεῖ τὸ ἐπιχείρημα αὐτό. Σὲ ἕναν ἔμπορο τῆς Κωνσταντινούπολης, ὅπως ὁ Πασχάλης Βασιλείου, πού γνωρίζουμε ἀπὸ τὴν ἀλληλογραφία τοῦ Κοραῖ ὅτι συνδεόταν μὲ τοὺς κύκλους τοῦ Πατριαρχείου, ἄμεσα ἐνδιαφερόμενο γιὰ τὴν προστασία τοῦ ὀρθόδοξου ποιμνίου ἀπὸ τὴν καθολικὴν προπαγάνδα, ἀλλὰ προσκολλημένου στὸν ἀρχαίζοντα λόγο τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἐγκυκλίων καὶ κηρυγμάτων, ἡ ὑπόμνηση τοῦ χριότι σοφοῦ θὰ ἔδινε ἴσως ἀφορμὴ γιὰ προβληματισμὸ πάνω στὶς γλωσσικὲς πεποιθήσεις πού πρέσβευε ὡς τότε καὶ γιὰ ζύμωση ἀπόψεων ἀνάμεσα στους ἐκκλησιαστικούς κύκλους τῆς Κωνσταντινούπολης.

ίσχυρὸ ἄλλοι: «καὶ τὸ σφάλμα θέλει εἶσθαι τοῦ Διονυσίου τοῦ Ἀλικαρνασσεῶς, μεγάλου Κριτικῆς, ὄχι ἰδικόν μου»).

Ὁ κριτικὸς καὶ ἱστοριογράφος τοῦ 1ου π.Χ. αἰώνα δὲν ἦταν ἄγνωστος στὰ χρόνια τοῦ Διαφωτισμοῦ. Οἱ αἰσθητικὲς θεωρίες του γιὰ τὴν τέχνη τοῦ λόγου, ὅπως τὶς διαπραγματευόταν στὸ ἔργο του «Περὶ συνθέσεως ὀνομάτων» ἢ στὰ κριτικὰ δοκίμιά του γιὰ τοὺς ἀρχαίους ρήτορες καὶ τὸν Θουκυδίδη, εἶχαν ἀσκήσει ἐπίδραση στὸ χῶρο τῆς νεώτερης ρητορικῆς, τὸ «Περὶ συνθέσεως ὀνομάτων» μάλιστα εἶχε μεταφραστεῖ στὰ γαλλικὰ ἀπὸ ἓναν ἔγκυρο συγγραφέα καλολογίας, τὸν Charles Batteux.<sup>17</sup> Ὁ Κοραῆς γινώριζε καλὰ τὰ κείμενα τοῦ Διονυσίου, τὴ μελέτη τῶν ὁποίων συνιστοῦσε στοὺς ἐπιστολογράφους του,<sup>18</sup> καί, ὅταν στὰ Προλεγόμενα τὸν ἀπασχολοῦσαν συναφῆ θέματα, ὅπως π.χ. στὴν ἔκδοση τοῦ Ἰσοκράτη (1807), ἀνέσυρε συχνὰ τὶς μαρτυρίες τοῦ ἀρχαίου τεχνολογοῦ προκειμένου νὰ περιγράψει τὴν τεχνικὴ καὶ τὸ ὕφος τοῦ ρητορικῆς λόγου.<sup>19</sup> Ἐτρεφε ἀνεπιφύλακτο θαυμασμὸ γιὰ τὸ ἔργο του καὶ στοὺς χαρακτηρισμοὺς του

17. Ὁ Κοραῆς ὑπόσχεται τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1816 στὸν Ἀλ. Βασιλείου νὰ τοῦ στείλει τὴ μετάφραση τοῦ Batteux (α' ἔκδ. 1788), *Ἀλληλογραφία*, τ. Γ', σ. 496. Νωρίτερα, στὰ 1811, εἶχε προσπαθήσει νὰ ἀποτρέψει τὴν ἔκδοση τῆς *Ρητορικῆς* τοῦ Ἐρμογένη ἀπὸ τὸν Κων. Βαρδαλάχο μὲ τὸ ἐπιχείρημα ὅτι στὴν Εὐρώπῃ ἐπαινοῦνται ἡ *Ρητορικὴ* τοῦ Ἀριστοτέλη, τὸ *Περὶ ἤθους* τοῦ Λογγίνου, τὸ *Περὶ ἐρμηνείας* τοῦ Δημήτριου Φαληρέα καὶ τὸ *Περὶ συνθέσεως ὀνομάτων* τοῦ Διονυσίου Ἀλικαρνασσεῶς, *Ἀλληλογραφία*, ὁ.π., σ. 128.

18. Ἀνάμεσα στὰ βιβλία τοῦ Κοραῆ στὴν ὀμώνυμη βιβλιοθήκη τῆς Χίου σώζονται δύο ἐκδόσεις ἔργων τοῦ Δ. Α. μὲ ἰδιόχειρες σημειώσεις τοῦ χιώτη σοφοῦ, τὰ *Opera omnia*, τ. 6, Λιψία 1774-77, ἔκδ. J. J. Reiske καὶ τὸ *De compositione verborum*, Λιψία-Λονδίνο 1808, ἔκδ. G. H. Schaefer. Τὴν πληροφορία μοῦ παρὰχώρησε ὁ φίλος συνάδελφος Στέργιος Φασουλάκης, τὸν ὁποῖο εὐχαριστῶ θερμὰ καὶ ἀπὸ τὴ θέση αὐτῆ. Γνωρίζουμε ἐπίσης ὅτι εἶχε δανειστεῖ, γύρω στὰ 1806, κάποια ἔκδοση τοῦ *Περὶ συνθέσεως ὀνομάτων* ἀπὸ τὸν φίλο του ἑλληνιστὴ Chardon de la Rochette ἐνόψει, ὅπως φαίνεται, τῆς ἔκδοσης τοῦ Ἰσοκράτη (1807), *Ἀλληλογραφία*, τ. Β', σ. 404. Ὅσο γιὰ τὶς συστάσεις στοὺς ἐπιστολογράφους του νὰ μελετοῦν τὸν ἀρχαῖο τεχνολογοῦ, ἐνίοτε μάλιστα μὲ ὑποδείξεις γιὰ τὸν τρόπο μελέτης, βλ. *Ἀλληλογραφία*, τ. Β', σ. 324, 364, 416, τ. Γ', σ. 57. Δὲν γνωρίζω ἂν ἡ παρουσία τῆς 6τομης ἔκδοσης τῆς Λιψίας στὴ βιβλιοθήκη τοῦ στενοῦ του ἐπίσης συνεργάτη Ἰάκωβου Ρώτα ὀφείλεται σὲ ἀνάλογη παρακίνηση τοῦ Κοραῆ ἢ ἂν προέρχεται ἀπὸ τὰ κατάλοιπα τῶν βιβλίων τοῦ Βασιλείου, βλ. Ἐμμ. Ν. Φραγκίσκος, «Σχολικὴ Βιβλιοθήκη, κοινωνικὲς καὶ ἐκπαιδευτικὲς πραγματικότητες. Ἡ βιβλιοθήκη τοῦ Γυμνασίου Σύρου 1835-1845», *Τετράδιον ἐργασίας*, 9α (ὑπὸ ἔκδοσιν), ἀρ. 83 τοῦ συνοπτικοῦ καταλόγου τῆς βιβλιοθήκης. Προτροπὲς πάντως γιὰ ἀνάγνωσιν τοῦ Δ. Α. βρισκω καὶ στὸ π. *Καλλιότης*, τ. Α', 1819, σ. 70.

19. *Συλλογὴ τῶν... Προλεγόμενων*, ὁ.π., βλ. τὸ λήμμα Διονύσιος Ἀλικαρνασεὺς στὸ εὑρετήριο τοῦ τόμου. Πβ. *Ἀλληλογραφία*, τ. Γ', σ. 303, 324.

γι' αὐτὸν δὲν φειδόμενος ὑπερθετικῶν ἐκφράσεων: «ὁ σοφὸς κριτικὸς οὗτος», «ὁ καλὸς οὗτος κριτικὸς», ὁ «μέγας κριτικὸς», ὁ «κριτικώτατος Διονύσιος».<sup>20</sup> Ἄραγε, μέσα ἀπὸ ποιούς συνειρμούς ὀδηγήθηκε τὸν Μάιο τοῦ 1810 στὴ χρήση τοῦ ὀνόματός του προκειμένου ν' ἀπολογηθεῖ γιὰ τὴν προσωπικὴ του στάση ἀπέναντι στὸ γλωσσικὸ πρόβλημα τοῦ νεώτερου Ἑλληνισμοῦ; Τὴν ἐξήγηση αὐτῆς τῆς ἐπίκλησης δὲν ἔχουμε παρὰ νὰ τὴν ἀναζητήσουμε στὶς ἀναλύσεις καὶ τὶς ἐπεξεργασίες τοῦ ἴδιου τοῦ ἑλληνα τεχνογράφου πάνω στὰ κείμενα τῆς ἀρχαίας γραμματείας.

Μελετώντας ἀπὸ τὴν ὀπτική τοῦ 1ου π.Χ. αἰῶνα, τοῦ κρίσιμου αἰῶνα τοῦ ἀττικισμοῦ, τὴ γλώσσα καὶ τὸ ὕφος τῶν κλασικῶν συγγραφέων ὁ Διονύσιος Ἀλικαρνασσεύς εἶχε διακρίνει καὶ περιγράψει ὀρισμένα ἰδιάζοντα χαρακτηριστικά. Χωρὶς νὰ ὑπεισέλθουμε στὰ φιλολογικὰ προβλήματα ὅσα ἔχει ἐπισημάνει ἢ ἔφρουνα ὡς πρὸς τὸν βαθμὸ πρωτοτυπίας τῶν κατηγοριοποιήσεων τὶς ὁποῖες ἐπιχείρησε,<sup>21</sup> οἱ διαπιστώσεις του μποροῦν νὰ σχηματισθοῦν ὡς ἀκολούθως. Σχετικὰ μὲ τὴ σύνθεση τῶν λέξεων, δηλαδὴ μὲ τὴ συντακτικὴ δομὴ τοῦ λόγου καὶ τὸ ὕφος τῶν συγγραφέων, ξεχωρίζουν τρία εἶδη συνθέσεων ἢ ἀρμοनिῶν: ἡ αὐστηρά, ἡ γλαφυρά καὶ ἡ εὐκρατος (δηλαδὴ ἡ συγκεκριζουσα τὶς δύο ἄλλες). Ἡ τελευταία περιγράφεται συχνὰ καὶ ὡς μέση ἢ μικτή. Κάθε εἶδος ἔχει τοὺς ἐκπροσώπους του: οἱ Πίνδαρος, Αἰσχύλος, Θουκυδίδης, Ἀντιφῶν ἀνήκουν στὸ πρῶτο, τὸ αὐστηρό· στὸ δεύτερο, τὸ γλαφυρό, κατατάσσονται οἱ Ἡσίοδος, Σαπφῶ, Ἀνακρέων, Σιμωνίδης, Εὐριπίδης, Ἰσοκράτης, Λυσίας κ.ἄ.· τὸ τρίτο, τὸ μέσο, ἐκπροσωποῦν οἱ Ὅμηρος, Στήσιχος, Ἀλκαῖος, Σοφοκλῆς, Ἡρόδοτος, Δημοσθένης, Πλάτων, Ἀριστοτέλης.<sup>22</sup>

Σὲ ἀντιστοιχία μὲ τὴν τριμερῆ διαίρεση τῶν εἰδῶν τῆς σύνθεσης βρίσκονται οἱ χωρικτῆρες τῶν λέξεων, τὸ λεξιλόγιο ποὺ χρησιμοποιοῦν οἱ συγγραφεῖς. Ἡ διάκριση γίνεται ἀνάμεσα στὸν ὕψηλόν ἢ ἐξηλλαγμένον (παράξενο στὴν ἀκοή) ἢ περιττόν (ἐπεξεργασμένο) ἢ ἐγκατάσκευον κλπ. χαρακτῆρα, στὸν ἰσχνόν ἢ λιτόν, ἀφελῆ καὶ συνήθη, καὶ στὸν μέσον ἢ μι-

20. *Σύλλογὴ τῶν... Προλεγόμενον*, ὁ.π., σ. 237, 248, 273, 284, Ἑλληλογραφία, τ. Γ', σ. 28.

21. L. Radermacher, «Dionysios von Halikarnassos», *Real-Encyclopädie*, V. 1 (1903) 963, S. F. Bonner, «Dionysius of Halicarnassus and the Peripatetic Mean of Style», *Classical Philology*, 1938, σ. 266.

22. *Περὶ ὀνομάτων συνθέσεως*, 21-24. Χρησιμοποιοῦ τὴν ἔκδοση Loeb, μτφρ. Stephen Usher, Καίμπριτζ-Λονδίνο 1985. Ἡ συγκεκριζομένη τοῦ Λυσία στὸ δεύτερο εἶδος ἀναφέρεται στὸ δοκίμιό ποῦ τοῦ ἀφιερώνει, κεφ. 2, καὶ στὸ ἀντίστοιχο γιὰ τὸν Δημοσθένη, κεφ. 2.

κτὸν χαρακτήρα.<sup>23</sup> Στὸ δοκίμιο γιὰ τὸν Δημοσθένη, ὅπου ἐπανερχεται σὲ γενικότερες παρατηρήσεις γιὰ τὸ ὕφος τοῦ λόγου καὶ τὴν ἐκλογή τῶν λέξεων, καταλήγει στὶς ἐξῆς διαπιστώσεις: ἡ σύνθεσις καὶ ἄρμονία τῶν λέξεων δὲν ἐφαρμόσθηκε μὲ τὸν ἴδιο τρόπο ἀπὸ τοὺς συγγραφεῖς, «οὐδὲ κατὰ τὰς αὐτὰς ἤλθον ἅπαντες ὁδοὺς» (συγκρατῶ τῆ λέξει) ἀπὸ διάφορες αἰτίες. «Ἄλλοι διάλεξαν «τὴν εὐσταθεῖ καὶ βαρεῖαν καὶ αὐστηρὰν καὶ φιλάρχαιον καὶ σεμνὴν» ἄρμονία, ἄλλοι «τὴν γλαφυρὰν καὶ λιγυρὰν καὶ θεατρικὴν καὶ πολὺ τὸ κομψὸν καὶ μαλακὸν ἐπιφαίνουσιν» καὶ ἄλλοι «συνθέτες ἀφ' ἑκατέρας τὰ χρησιμώτατα τὴν μικτὴν καὶ μέσην ἐξήλωσαν ἀγωγὴν»<sup>24</sup> (ὅὰ μπορούσε νὰ εἶχε γράψει «ὁδὸν» ποὺ εἶναι τὸ ἴδιο).

Σὲ μιὰ ἐποχὴ καὶ σ' ἓνα τόπο, τῆ Ρώμῃ τοῦ Αὐγούστου, ὅπου, στὰ πλαίσια τῆς στροφῆς πρὸς τὰ ἑλληνικὰ γράμματα, ἡ ἀττικιστικὴ ρητορικὴ καὶ λογογραφία πελαγοδρομοῦσε ἀνάμεσα στὴν ἐκζήτηση ἀρχαιότερων προτύπων καὶ στὴν ταπεινότητα τοῦ ἀσιανοῦ γλωσσικοῦ γούστου, ὁ ἑλληνας κριτικὸς τοῦ 1ου π.Χ. αἰῶνα δὲν περιοριζόταν μονάχα στὴν ἀνάλυση τῶν κειμένων καὶ τὴν τεκμηρίωση τῶν διαπιστώσεών του. Ἀπέναντι στὸ λαβύρινθο τῶν γλωσσικῶν τάσεων φρόντιζε νὰ παρεμβαίνει δημοσιοποιώντας τὶς προσωπικὲς του ἀξιολογήσεις καὶ προτιμήσεις καὶ κατευθύνοντας τοὺς χειριστὲς τοῦ ἀρχαίου λόγου.<sup>25</sup> Λοιπὸν, κατὰ τὸν Διονύσιο, «οὐδὲν γὰρ δεῖ τῶν ἄκρων»<sup>26</sup> (δὲν ἔχουμε ἀνάγκη ἀπὸ τὰ ἄκρα), ἡ μέση σύνθεσις «τὰ πρωτεῖα ἐπιτηδεῖα εἶναι φέρεσθαι, ἐπειδὴ μεσότης μὲν τίς ἐστι (μεσότης δὲ ἡ ἀρετὴ καὶ βίωσις καὶ ἔργων καὶ τεχνῶν, ὡς Ἀριστοτέλει τε δοκεῖ καὶ τοῖς ἄλλοις ὅσοι κατ' ἐκείνην τὴν αἴρεσιν φιλοσοφοῦσιν)».<sup>27</sup> Αὐτὴ ἀναμφίβολα εἶναι ἡ «κρατίστη».<sup>28</sup> Τὰ ἐπιχειρήματά του τὰ θεμελιώ-

23. *Περὶ τῆς Δημοσθένους λέξεως*, 1-3, 8, 33. Τὰ σχετικὰ μὲ τὴν διαίρεση τῆς σύνθεσις καὶ τοῦ χαρακτήρα τοῦ λόγου βλ. συγκεντρωμένα στὸ παραπάνω ἄρθρο τῆς *Real-Encyclopädie*.

24. *Περὶ τῆς Δημοσθένους λέξεως*, 36.

25. Ἀπὸ τὰ λίγα δημοσιεύματα ὅσα μπόρεσα νὰ συμβουλευτῶ ἀναφορικὰ μὲ τὴν παρουσία τοῦ Δ. Α. Στῆ Ρώμῃ καὶ τῆ συμβολῆ του στὴν ἐνίσχυση καὶ διάδοση τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων, παραπέμπω στοὺς S. F. Bonner, *ὁ.π.*, σ. 266, τοῦ ἴδιου, *The literary Treatises of Dionysius of Hallicarnassus*, Καίμπριτζ 1939, σ. 10 κ.ε., H. Hurst, «Un critique grec dans la Rome d'Auguste», *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*, 30 (1982) 856 καὶ Jacobus van Wyk Cronjé, *Dionysius of Hallicarnassus: De Demosthene: A Critical Appraisal of the Status Quaestionis*, Hildesheim-Zürich-N. Ἰόρκη 1986, σ. 2-4.

26. *Περὶ τῆς Δημοσθένους λέξεως*, 42.

27. *Περὶ ὀνομάτων συνθέσεως*, 24. Πβ. S. F. Bonner, «Dionysius of Hallicarnassus», *ὁ.π.*, σ. 261.

28. *Περὶ τῆς Δημοσθένους λέξεως*, 44, πβ. 33 (μέσος καὶ κρατίστος χαρακτήρ).

νε σὲ παραδείγματα τῆς καθημερινότητας ἀπὸ τοὺς χώρους ὅπου ἀσχοῦνταν ὁ ρητορικός λόγος. Παραφράζω τὸ σχετικὸ ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸ δοκίμιο γιὰ τὸν Δημοσθένη: οἱ πολῖτες ποὺ συνέρχονται στὰ δικαστήρια, στίς ἐκκλησίες τοῦ δήμου καὶ σὲ ἄλλες συγκεντρώσεις δὲν ἔχουν ὄλοι τὸν νοῦ τοῦ Θουκυδίδη, ἀλλὰ οὔτε εἶναι ὄλοι ἀπλοῖκοι καὶ ἄπειροι τοῦ πῶς συνθέτονται οἱ καλοὶ λόγοι. Οἱ γεωργοί, οἱ ψαράδες, οἱ τεχνίτες τοὺς ἀρέσει νὰ τοὺς μιλᾷς ἀπλούστερα καὶ κοινότερα καὶ ἐνοχλοῦνται ἀπὸ καθετὶ μὴ σύνθηες καὶ ξένο στ' αὐτιά τους. Οἱ πολιτικοί, οἱ ἔμποροι καὶ οἱ μὲ ἐγκύκλια παιδεία πολῖτες θέλουν ἀντίθετα νὰ ἀκούνε «τὴν ἐγκατάσκευον καὶ περιττὴν καὶ ξένην διάλεκτον». Ἐπειδὴ εἶναι μειοψηφία, δὲν σημαίνει ὅτι ἀξίζει νὰ τοὺς περιφρονεῖ κανεὶς. Ὁ στοχαστικὸς λόγος τῶν λίγων καὶ εὐπαιδευτων δὲν θὰ γίνῃ πιστευτὸς στὸ ἀμαθὲς πλῆθος καὶ αὐτὸς ποὺ ἀρέσει στοὺς πολλοὺς καὶ ἀπλοῖκούς θὰ καταφρονηθεῖ ἀπὸ τοὺς καλαίσθητους εὐπαιδευτους. Ὅμως ὁ λόγος ποὺ ἐπιδιώκει νὰ πείσει καὶ τὰ δύο ἀκροατήρια πετυχαίνει εὐκολότερα τὸ σκοπὸ του. Καὶ αὐτὸς εἶναι ὁ μειμιγμένος ἐξ ἀμφοτέρων τῶν χαρακτήρων. Διὰ ταῦτα ἐγὼ τὴν οὕτω κατεσκευασμένην λέξιν μετριωτάτην εἶναι τῶν ἄλλων νενόμικα καὶ τῶν λόγων τούτους μάλιστα ἀποδέχομαι τοὺς πεφευγότας ἐκατέρου τῶν χαρακτήρων τὰς ὑπερβολάς». <sup>29</sup>

Ἡ ἀντιστοιχία τῶν ἐκτιμήσεων καὶ περιγραφῶν τοῦ Διονύσιου Ἀλικαρνασσεῶς μὲ τὰ πλαίσια τῆς κοραϊκῆς θεωρίας καὶ τῶν ἐπιλογῶν τῆς, σὲ σχέση μὲ τίς γλωσσικὲς πραγματικότητες τοῦ νεώτερου Ἑλληνισμοῦ, εἶναι νομιζῶ ἀταπώδεικτη καὶ δὲν θὰ χρειαζόταν νὰ καταδειχθεῖ λεπτομερέστερα. <sup>30</sup> Νὰ ποῦμε μόνον ὅτι δὲν ἔμεινε ἀναξιοποίητη ἀπὸ τοὺς ὅπα-

29. Ὁ.π., 15. Σ' ἐνα σημεῖο τῆς ἐπιχειρηματολογίας τοῦ Δ. Α., σ' ἐκεῖνο γιὰ τοὺς εὐπαιδευτοὺς ἀκροατὲς ποὺ, ἂν καὶ μειοψηφία, δὲν πρέπει νὰ παραγνωρίζεται ἡ ὑπαρξὴ τους ἀπὸ τοὺς ρήτορες, παραπέμπει καὶ ὁ Κοραῆς στὰ Προλεγόμενα τοῦ Ἰσοκράτη, βλ. Συλλογὴ τῶν... Προλεγόμενων, ὅ.π., σ. 245.

30. Θὰ ἤθελα ὠστόσο νὰ σταθῶ σὲ ὀρισμένους εἰδικούς συσχετισμούς ποὺ μαρτυροῦν τὴν ἐπίδραση τοῦ ἀρχαίου κριτικοῦ στὴ σκέψη καὶ τὴν αἰσθητικὴ τοῦ Κοραῆ: α) Οἱ προτιμήσεις τοῦ Κοραῆ ἀναφορικὰ μὲ τοὺς ἑλληνες κλασσικοὺς συμπίπτουν μὲ αὐτὰς τοῦ Διονύσιου· οἱ περισσότερο ἀγαπημένοι του συγγραφεῖς ἀνῆκαν στὸν «μέσω» χαρακτήρα τῆς σύνθεσης (Ὁμηρος, Ἡρόδοτος, Δημοσθένης, Πλάτων, Ἀριστοτέλης) ἢ στὸν «γλαφυρὸ» καὶ «συνήθη» (Εὐριπίδης, Ἰσοκράτης, Λυσίας), β) Ἄν ὁ Δ. Α. γιὰ τὸ «γλαφυρὸ» καὶ «συνήθη» εἶδος ἐκτιμᾷ ὅτι «πολλοὺς μὲν ἔσχε καὶ ἀγαθοὺς ἄνδρας προστάτας συγγραφεῖς τε καὶ φιλοσόφους καὶ ρήτορας» (Περὶ τῆς Δημοσθένους λέξεως, 2), ἀντίστοιχα ὁ Κοραῆς παραδέχεται «ὅτι δὲν λείπουν ἀπὸ τὸ γένος ἄνδρες καὶ μὲ προκοπὴν καὶ μὲ ζῆλον, οἱ ὅποιοι δισχυρίζονται ὅλον τὸ ἐναντίον, ὅτι δηλ. πρέπει καὶ νὰ γράφωμεν καὶ νὰ λαλῶμεν ὡς γράφουσιν καὶ λαλοῦσιν οἱ

δους τῆς διδασκαλίας τοῦ Κοραΐ. Ἔτσι, ὅταν ὁ Κωνσταντῖνος Κούμας, διευθυντὴς τότε τοῦ Φιλολογικοῦ Γυμνασίου Σμύρνης, θέλησε νὰ ἐμπλακεῖ καὶ αὐτός, ἀνταποκρινόμενος προφανῶς σὲ μνημόματα ἀπὸ τὸ Παρίσι καὶ τὴ Βιέννη,<sup>31</sup> στὴ διαμάχη μὲ τὸν Νεόφυτο Δούκα —πού, σημειωτέον, τὸ προσωνόμιο «τρακαριστῆς» (κακοτεχνίτης, ἀφύσικος συγγραφέας), μὲ τὸ ὁποῖο ἀποκαλεῖ χλευαστικὰ τοὺς ἀντιπάλους του, τὸ εἶχε πλάσει βασι-σμένος στὰ κείμενα τοῦ Διονύσιου<sup>32</sup>— ἔγραφε ἀπὸ τὶς στήλες τοῦ «Λόγιου Ἑρμῆ» στὰ 1813: «ἀνέστη ὁ Κοραΐς καὶ ὠμίλησε γνώμην ἐγκριθεῖσαν πολὺ πρότερον ἀπὸ τὸν μέγαν κριτικὸν Ἑλικαρνασσέα Διονύσιον [...] Εἶναι δὲ αὕτη νὰ γράφωμεν καὶ κατὰ τοὺς πολλοὺς καὶ ὑπὲρ τοὺς πολλοὺς, ἤγουν γλώσσαν εὐρισκομένην εἰς τὰ στόματα τῶν πολλῶν, διορθομένην ὅμως ἀπὸ τοὺς σοφοὺς, καὶ γινομένην καλητέραν παρὰ τὴν τῶν πολλῶν».<sup>33</sup> Καὶ λίγο παρακάτω: «τοῦτο εἶναι ἡ μέση ὁδός».<sup>34</sup> Ἡ μέση ὁδός, ὅρο πού μᾶς κάνει ἐντύπωση ὅτι ὁ Κοραΐς, ἀναφορικὰ τουλάχιστο μὲ τὴ γλῶσσα, σπάνια τὸν χρησιμοποιοῦσε δημόσια (ἀπαντᾷ δύο φορές στὰ Προλεγόμενα τοῦ τέταρτου τόμου τοῦ Πλουτάρχου τὸ 1812 καὶ ἄλλη μία σὲ ἀνώνυμο κείμενο τοῦ 1818), ἀκόμη καὶ ἰδιωτικά.<sup>35</sup> Ὑπέκρυπτε, ἄραγε, κάποιον λό-

ζυλοφόροι καὶ οἱ ὕδροφόροι», ἐπιστ. 28.5.1803, Ἑλληλογραφία, τ. Β', σ. 89-90, γ) Ἡ τάξη τῶν «ζυλοφόρων» καὶ ὕδροφόρων» ἢ τῶν «χυδαίων», «ἀμαθῶν» καὶ «ἀπαιδεύτων» ἀντιστοιχεῖ φυσικὰ στὴν τάξη τῶν «ἀπὸ γεωργίας», «ἀπὸ θαλαττουρ-γίας», «ἀπὸ τῶν βαναύσων τεχνῶν» ἢ στὸ «φαῦλον καὶ ἀμαθὲς πλῆθος» τοῦ Διονύ-σιου, δ) Ἄν ἡ «μέση σύνθεσις» θεωρεῖται γιὰ τὸν Δ. Α. ἡ «κρατιστῆ», γιὰ τὸν Κο-ραΐ ἡ γλωσσικὴ μέση ὁδός ἀντιπροσωπεύει τὴν «δυνατὴν ἀρίστην φράσιν», ἐπιστ. 9.8.1804, Ἑλληλογραφία, ὁ.π., σ. 181.

31. Ὁ Κοραΐς δὲν παρέλειπε νὰ ζητάει ἀπὸ τὸν Βασιλεῖο νὰ ὑποκινήσει τὴν παρέμβαση τοῦ Κούμα στὴν ὑπόθεση ἢ μαθητῶν του, βλ. ἐπιστ. 28.1.1810 καὶ 30.6.1810, Ἑλληλογραφία, τ. Γ', σ. 11 καὶ 38 ἀντίστοιχα. Πραγματικά, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Κούμα, παρενέβη καὶ ἓνας μαθητὴς του (ἴσως ὑποκρύπτεται ὁ Ἄλ. Βασι-λείου), βλ. «Παράρτημα εἰς τὸ ιβ' τετράδιον τοῦ Λογίου Ἑρμοῦ» [1813], σ. 57-92.

32. Νεοφύτου Δούκα Ἀπάντησις Β' πρὸς Ἀλέξανδρον Βασιλεῖον, Βιέννη 1809, σ. 2, ὅπου προτάσσεται παραθέματα ἀπὸ τὸ Περὶ συνθέσεως ὀνομάτων στὸ ὅποιο ὁ Δ. Α. χρησιμοποιεῖ τὸ ρῆμα «τρακαρίζω», τὴν πρωτότυπη δηλ. λέξη τοῦ οὗς. «τρα-καριστῆς» τοῦ Δούκα, πβ. καὶ σ. 39-40.

33. Περίοδος β', σ. 289.

34. Ὁ.π., σ. 303.

35. Συλλογὴ τῶν... Προλεγόμενων, ὁ.π., σ. 498, 519 (σημ. 2), Ἐπιστολὴ πρὸς τοὺς ἐκδότας τοῦ Λογίου Ἑρμοῦ, 1818, σ. 8 (βλ. καὶ σημ. 40). Στὴν Ἑλληλο-γραφία συναντᾶμε τὸν ὅρο ἐπίσης λίγες φορές, στὰ 1804, 1806 καὶ 1811, βλ. τ. Β', σ. 201, 322 καὶ Γ', σ. 162-63 (4 φορές). Τὸν χρησιμοποιεῖ ὅμως ὁ Κοραΐς καὶ σὲ ἄλλες περιπτώσεις, ὅταν π.χ. θέλει νὰ τονήσει τὴν προτίμησή ἢ τὴν ἀνάγκη τῆς με-σότητος σὲ κρίσιμες ἐπιλογές, ὅπως σὲ ζητήματα ἠθικά, πολιτικά, ἀκόμη καὶ φιλο-

γο ή αποφυγή τοῦ θροῦ, πού στό κάτω κάτω συνιστοῦσε τὸ ἀναγνωριστικὸ σῆμα τῆς θεωρίας του; Μᾶς τὸν ἀποκάλυψε, νομίζω, ὁ ἴδιος ὅταν ἀρνιόταν τὸ ρόλο τοῦ νομοθέτη τῆς γλώσσας,<sup>36</sup> ὅταν στὰ 1811 συμβούλευε τοὺς φίλους του νὰ «πατοῦν» τὴ μέση ὁδὸ «μὲ σιωπὴν καὶ ἡσυχίαν διὰ τὸν κίνδυνον μὴ συσταθῶσιν αἰρέσεις»<sup>37</sup> καὶ ὅταν στὸν τέταρτο τόμο τοῦ Πλουτάρχου (1812), ἀναλογιζόμενος τὶς συνέπειες τῶν ἐκπαιδευτικῶν καὶ γλωσσικῶν του θέσεων μὲ ἀφορμὴ τὸν πόλεμο πού τοῦ εἶχαν κηρῦξει οἱ ἀρχαῖστές, συμπέρανε στωικά: «τοιαύτη πάντοτε ἐστάθη ἡ τύχη τῶν συμβουλευόντων τὴν μέσσην ὁδόν».<sup>38</sup> Γνώριζε βέβαια ὅτι ὑπερασπιζόταν μὲ τολμηρὴ ὑπόθεση. «Ἄλλ' ὅμως ἡ τόλμη μου —βεβαίωει τὸν Ἀλέξανδρο Βασιλείου συστήνοντάς του νὰ διαβάζει τὸν Διονύσιο Ἀλικαρνασσέα— εὐρίσκει κάποιαν ἀπολογία ἐν εἰς τὴν ὁποίαν ἔκαμα ὅπωςδήποτε περὶ τῶν τοιούτων ἔρευναν, εἰς τὴν ὁποίαν διέτριψα μεταξὺ φωτισμένου ἔθνους διατριβὴν, καὶ εἰς τὴν νὰ χειραγωγοῦμαι ἀπὸ σοφωτέρους μου εὐπείθειαν».<sup>39</sup> Ἀνάμεσα στοὺς «σοφωτέρους» του συγκαταριθμοῦσε χωρὶς ἀμφιβολία καὶ τὸν Διονύσιο, κριτικὸ ὑποστηρικτὴ τῆς γλωσσικῆς μεσότητος στοὺς ἀττικιστικοὺς χρόνους, μᾶς ἰδέας πού τὴν ἐκσυγχρονισμένη ἐκδοχὴ τῆς θέλησε ὁ Κοραῆς νὰ εἰσηγηθεῖ στὴ διχασμένη γλωσσικῆ ἑλληνικῆ λογιόσυνῃ τοῦ καιροῦ του μὲ τὴν τόλμη, ὅπως μᾶς εἶπε ὁ ἴδιος, τῆς ἐπιστημοσύνης του, τῆς μακρόχρονης συνάφειάς του μὲ τὴ γαλλικὴ παιδεία καὶ τῆς ἐπίγνωσης τῶν γνωστικῶν του ὁρίων πού τὸν ὀδηγοῦσε στὴν παραδοχὴ τῆς αὐθεντίας τῶν ἄλλων. Ἐμεῖς, φυσικά, σήμερα στὴν ἀφετηρία τῆς λύσης τοῦ γλωσσικοῦ συγκερασμοῦ ἀναγνωρίζουμε καὶ κάποιον ἀκόμη οὐσιῶδες συστατικὸ τοῦ ψυχισμοῦ καὶ τῆς βιοθεωρίας του: τὴν προδιάθεση τῆς ἰδιοσυγκρασίας ἐνὸς λόγιου ἀστοῦ πού εἶχε ἀπὸ νωρὶς ἐγκλωπωθεῖ τὴν ἀριστοτελικὴ μεσότητα στὶς σύνολες ἐκφάνσεις τῆς, ὡς ἀρετὴ δηλαδὴ «καὶ βίων καὶ ἔργων καὶ τεχνῶν» ἤ, γιὰ νὰ μεταχειριστοῦμε τὰ ἴδια του τὰ λό-

λογικά, βλ. Προλεγόμενα στὸν Ἰσοκράτη (1807), *Σύλλογὴ τῶν... Προλεγόμενων*, ὁ.π., σ. 295, Προλεγόμενα στὰ *Ἱεροκλέους Ἀσπεῖα* (1811) [= *Ἄδ. Κοραῆ Προλεγόμενα στοὺς ἀρχαίους Ἑλληνας συγγραφεῖς*, τ. Β', Ἀθήνα, ΜΙΕΤ, 1988, σ. 156-57] καὶ Προλεγόμενα στὰ *Πλουτάρχου Πολιτικά*, ὁ.π., τ. Γ', 1990, σ. 248.

36. Βλ. τὶς δύο περικοπὲς τοῦ 1805 καὶ 1811 πού δημοσιεύονται στὸ κείμενο τῆς μελέτης, σ. 240.

37. *Ἀλληλογραφία*, τ. Γ', σ. 162-63. Εἶναι ἄλλωστε χαρακτηριστικὴ ἡ δυσφορία καὶ ἡ ἀντίθεσή του στὴν προσπάθεια μίμησης τοῦ «κοραϊκοῦ ὕφους» ἀπὸ τοὺς ὀπαδοὺς του, ὁ.π., σ. 189.

38. *Σύλλογὴ τῶν... Προλεγόμενων*, ὁ.π., σ. 519 (σημ. 2).

39. Ἐπιστ. 24.9.1810, *Ἀλληλογραφία*, τ. Γ', σ. 57.

για, «εἰς τὴν ὁποίαν μόνην εἶναι κτισμένοις τῆς ἀρετῆς παντὸς πράγματος ὁ θρόνος».<sup>40</sup>

40. Προλεγόμενα στὸν Ἰσοκράτη (1807), *Συλλογὴ τῶν... Προλεγόμενων* ὁ.π., σ. 295. «Τὸ ἀριστοτελικὸ σχῆμα τῆς μεσότητος ξαναβρίσκεται σταθερὰ σ' ὅλη τὴν ἔκταση τῶν ἀπασχολήσεών του» γράφει ὁ Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας*, 7η ἔκδοσις, 1985, σ. 200. Πβ. τοῦ ἴδιου, «Ὁ Κοραῆς καὶ ἡ γλώσσα: ἡ πράξις», *Πρακτικὰ Συνεδρίου «Κοραῆς καὶ Χίος»*, τ. Α', Ἀθήνα 1984, σ. 92-93. Πάντως στὴ συνείδηση τοῦ Κοραῆ ἡ μεσότης ἦταν μιὰ ἄσκησις ἐπικίνδυνης ἰσορροπίας: «ἡ μεσότης εἰς τὰς ἀρετὰς ὑποθέτεται ὡς γραμμὴ χωρὶς πλάτος, καὶ ὁ πατὼν αὐτὴν παρομοιάζει τὸν σχοινοβάτην», *Προλεγόμενα* στὰ *Ἱεροκλέους Ἀστεῖα*, ὁ.π., σ. 157. Γι' αὐτὸ δὲν μᾶς κάνει ἐντύπωση ἡ δημόσια αὐτοκριτικὴ του γιὰ τὴ γλωσσικὴ του θεωρία: «Αὐτὸς ὁ συμβουλευσας τὴν μέσσην ὁδὸν, ἐκρατήθη πάντοτ' εἰς αὐτήν;», *Ἐπιστολὴ πρὸς τοὺς ἐκδότας τοῦ Λογίου Ἐρμοῦ*, 1818, σ. 8.